

І.Л. Бурак

ГРАМАТЫЧНЫЯ ЁМОВЫ ЎЗМОЦНЕНАГА АДАСАБЛЕННЯ

Адасабленнем, як вядома, лічыцца сэнсава-граматычнае і інтанацыйнае выдзяленне даданых членаў у сказе. Адасобленыя члены на пісьме аддзяляюцца ці выдзяляюцца ў сказе з дапамогай коскі: *Галлё спусціўшы над парканам, расла тут грушка з тонкім станам (Я. Колас); Паветра, напоенае пахамі хвоі, навісла сіняватай смугой (М. Лынькоў)*. Адасабленне можа мець узмоцнены характар, і тады пры вымаўленні перад адасобленымі членамі (і пасля іх, калі адасобленыя члены размешчаны ў сярэдзіне сказа) робіцца больш працяглая паўза, а самі адасобленыя члены вымаўляюцца з узмоцненай інтанацыяй і на пісьме аддзяляюцца ці выдзяляюцца з дапамогай працяжніка: *Зімовай ноччу – зорнай, белай – ніяк заснуць я не магу (М. Машара); Сонца – у здзіўленні – ціха з-за таполі жоўты сноп прамення кінула на поле (А. Вялюгін)*.

Узмоцненае адасабленне вызначаецца камунікатыўнымі мэтамі, сэнсам, які ўкладваецца ў выказванне. Аднак ёсць і пэўныя граматычныя ўмовы, якія прадвызначаюць узмоцненае адасабленне. Гэта размяшчэнне адасобленых членаў у сказе, а таксама іх колькасны склад і развітасць. У некаторых выпадках узмоцненае адасабленне вызначаецца спосабам марфалагічнага выражэння адасобленых членаў сказа, а таксама сродкамі іх сувязі паміж сабой.

Адасабленне азначэнняў лічыцца, як правіла, узмоцненым, калі яны выражаны адзіночнымі прыметнікамі, размешчаны ў канцы сказа і калі іх не менш чым два: *Плывуць на небе хмаркі – белыя, кучаравыя (М. Лынькоў); У руках была кветка – белая, пышная, вялікая (Я. Колас)*. У маўленні такія азначэнні адрозніваюцца працяглай паўзай на стыку з астатняй часткай сказа, сінтаматычным націскам, аслабленай інтэнсіўнасцю і запаволеным тэмпам [2, с. 164].

Набываюць узмоцнены характар адасобленыя азначэнні, выражаныя адзіночнымі прыметнікамі ці займеннікамі, калі яны маюць удакладняльны характар і для іх аб'яднання ўжываецца злучнік *і* (адзін або ў спалучэнні з бяззлучнікавай сувяззю): *Гэта наша – твая і мая – маладосць (П. Глебка); На*

дрэвах зімой два колеры – чорны і белы (З. Бядуля); Ішоў асенні – дробны, нудны і доўгі – дождж (К. Чорны). У маўленні, калі такія азначэнні размешчаны ў канцы сказа, перад імі робіцца працяглая паўза, а самі азначэнні вымаўляюцца з узмоцненай інтанацыяй. Калі ж яны знаходзяцца ў сярэдзіне сказа, то выдзяляюцца працяглымі паўзамі з абодвух бакоў.

Узмоцненым з'яўляецца адасабленне неразвітых і развітых недапасаваных азначэнняў, выражаных назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў, калі яны размешчаны ў сярэдзіне сказа пасля дапасаванага азначэння, выражанага прыметнікам, і ўдакладняюць яго сэнс: *Дарога ішла па доўгай – з кіламетр – паляне (М. Лынькоў); Сакавіты – з поўных грудзей – смех напоўніў пакой (І. Шамякін).* Паколькі такія азначэнні змяшчаюць элемент дадатковага паведамлення, у маўленні яны заўсёды лагічна падкрэсліваюцца і аддзяляюцца ад астатняй часткі сказа працяглымі паўзамі, у выніку чаго набываюць большую сінтаксічную важнасць і стылістычную выразнасць.

З дапамогай працяжніка адасабляюцца недапасаваныя азначэнні, выражаныя інфінітывам, калі яны размешчаны ў канцы сказа і ўжываюцца для ўдакладнення асобных слоў у сказе: *Усіх непакоіла адна думка – выстаяць (М. Лынькоў); Узнікла недарэчнае ў такіх абставінах жаданне – засмяцца (Р. Сабаленка).* Постпазіцыйнае становішча такіх азначэнняў, а таксама спосаб іх марфалагічнага выражэння спрыяюць узмоцненаму сэнсаваму і эмацыянальнаму адасабленню ў сказе.

Набывае ўзмоцнены характар адасабленне неразвітых і развітых прыдаткаў, якія размешчаны ў канцы сказа. У маўленні перад такімі прыдаткамі робіцца працяглая выразная паўза, а самі прыдаткі выдзяляюцца з дапамогай лагічнага націску: *Дадому з зімоўкі далёкай ляцяць нашы госці – іпакі (М. Хведаровіч); Пеніцца Нарач – рыбацкае мора (А. Вялюгін); На сяле праспявалі апошнія пеўні – вешчунны блізкай зары і новага дня (В. Каваль).*

Узмоцненым з'яўляецца адасабленне прыдаткаў, калі яны ўдакладняюць змест азначаемага слова і дапускаюць магчымасць пастаноўкі злучальнага слова **а іменна**: *Камандзір заслужана насіў вядомае па вобласці імя –*

Грозны (Я. Брыль); Грабцы – дзяўчаты, маладзіцы – штораз варушацца жывей, бо чуюць голас навальніцы (Я. Колас).

Пастаноўка працяжніка пры прыдатках можа быць абумоўлена і кампазіцыйнымі асаблівасцямі сказа. У прыватнасці, у сказах ускладненай будовы адасобленыя прыдаткі заўсёды аддзяляюцца або выдзяляюцца працяжнікамі: *На пагорку, ля самага броду рэчкі, Мацей Тадэўчык – стары рыбак і паляўнічы – сядзіць на перавернутым чоўне пры слаба тлеючым вогнішчы і дыміць люлькай (З. Бядуля).* Калі адасоблены прыдатак адносіцца да аднаго з аднародных членаў, якія выражаны назоўнікамі, то для іх дакладнага размежавання ў сказе гэты прыдатак аддзяляецца або выдзяляецца працяжнікамі [1, с. 72]: *Маці, Алімна – яе сястра – і мы збіралі ягады на паляне (Я. Колас); Андрэй, Сцяпан – селянін з суседняй вёскі – і незнаёмая дзяўчына выйшлі на дарогу (П. Пестрак).* Адасабленне такіх прыдаткаў узмоцненым не з'яўляецца.

Адасабленне акалічнасцей набывае ўзмоцнены характар, калі яны ўдакладняюць або паясняюць іншую акалічнасць у сказе, размешчаны ў канцы сказа і калі іх не менш чым дзве: *Сані рыняць па-ранішняму – глуха, коратка, непрыветна (Я. Скрыган); Хата пабудавана на вясковы лад – проста і адмыслова (К. Чорны).*

Адасабленне акалічнасцей з'яўляецца ўзмоцненым, калі яны выражаны інфінітывам або інфінітыўным словазлучэннем, размешчаны ў канцы сказа і аддзелены ад паясняемага выказніка іншымі членамі сказа: *Да Сцёпкі зайшлі хлопцы – пазнаёміцца (Я. Колас); Сава пайшоў у напрамку пасёлка – сустрэць Сцяпана Каваля (П. Пестрак).*

Адасобленыя акалічнасці, выражаныя прыслоўямі, вымаўляюцца з узмоцненай інтанацыяй, калі маюць свае інтанацыйныя знакі прыпынку або калі набываюць параўнальнае значэнне і аддзелены ад паясняемага выказніка іншымі членамі сказа: *Я за сабой масты ўсе – начыста! – спаліла (Я. Янішчыц); Ляццяць над імі – дымам – хмары (А. Вялюгін).*

Адасабленне акалічнасцей, выражаных назоўнікамі з прыназоўнікамі, з'яўляецца ўзмоцненым, калі яны знаходзяцца ў канцы сказа і аддзелены ад

паясняемага выказніка іншымі членамі сказа: *У госці сваякі запрошаны пасля парадку – на абед (А. Астрэйка); Распраналася яна марудна – ад утомы (І. Мележ); Ірына ўзяла кошык як – для адводу вачэй (М. Лынькоў)*. Прыклады паказваюць, што такое адасабленне ўласціва для акалічнасцей мэты і прычыны.

Адасабленне акалічнасцей, выражаных назоўнікамі з прыназоўнікамі, набывае ўзмоцнены характар, калі яны з'яўляюцца аднароднымі, размешчаны ў канцы сказа і адзелены ад паясняемага выказніка іншымі членамі сказа: *Непадалёку праходзілі ўзброеныя людзі – купкамі, калонамі, у адзіночку (М. Лынькоў)*.

Узмоцненым з'яўляецца адасабленне аднародных акалічнасцей, калі яны маюць удакладняльны характар і аб'яднаны паміж сабой злучнікамі *і, ды, ці, або*: *Усюды – далёка і блізка – жаданая ява ўстае (П. Броўка); Заўсёды – летам ці зімой – ён хадзіў у цёплай шапцы (М. Лынькоў); Усюды – на полі, у лесе або дома – ён не сядзеў без работы (З. Бядуля)*.

Адасабленне акалічнасцей лічыцца ўзмоцненым, калі яны маюць паясняльны характар і размешчаны ў канцы сказа: *Дзіцячы пратэст выказваецца адзіным для маленства сродкам – плачам (Я. Брыль); А дзесятай гадзіне Лясніцкі пайшоў ва ўмоўленае месца – у гарадскі сквер (М. Зарэцкі)*.

Адасабленне паясняльных членаў сказа набывае ўзмоцнены характар, калі яны з'яўляюцца аднароднымі і размешчаны ў сярэдзіне ці ў канцы сказа: *Не так даўно ў адным французскім порце – у Брэсце, у Тулоне ці ў Марсэлі – стаяў на прычале карабель заморскі (М. Лужанін); Рыцар быў адным са знакамітых магнатаў – не то князь Радзівіл, не то граф Патоцкі (З. Бядуля); Не хапала толькі аднаго – смеласці і сумлення (М. Паслядовіч)*.

Прааналізаваны фактычны матэрыял дае магчымасць сцвярджаць, што асноўнымі граматычнымі ўмовамі ўзмоцненага адасаблення з'яўляюцца размяшчэнне адасобленых членаў у канцы сказа, іх удакладняльны або паясняльны характар, развітасць, колькасны склад. Граматычныя ўмовы прадвызначаюць узмоцненае адасабленне азначэнняў, прыдаткаў і акалічнасцей. Узмоцненае адасабленне дапаўненняў поўнаасцю залежыць ад

сэнсу выказвання: *За святло душы, за сілу, ласку – пакахала дзяўчына яго (А. Бялёвіч); Замест слёз – у торбе песні (М. Машара).*

Прааналізаваныя граматычныя ўмовы ўзмоцненага адасаблення характэрны і для рускай мовы, напрыклад: *Таковы многие бунинские персонажи – колоритные, яркие, своеобразные (Л. Крутикова); По пути из Задонска в Воронеж я догнал двух богомольцев – старика и старуху (М. Горький); Я наложу на всех одну обязанность – творить (М. Горький); И казармы здесь были устроены по-тюремному – из толстых брёвен, с крохотными оконцами (Д.Н. Мамин-Сибиряк).*

Дадатковае паведамленне, выражанае адасобленымі азначэннямі ці акалічнасцямі і вынесенае ў канец сказа, акцэнтуюе на сабе павышаную ўвагу, што абумоўлівае ўзмоцненае адасабленне такіх канструкцый.

Узмоцненае адасабленне адзіночных азначэнняў ці акалічнасцей вызначаецца не толькі іх размяшчэннем у канцы ці ў сярэдзіне сказа, а і спосабам іх марфалагічнага выражэння (як правіла, гэта немарфалагізаваныя азначэнні і акалічнасці), а таксама дыстантным ці постпазіцыйным становішчам адносна азначаемага ці паясняемага члена сказа.

Такім чынам, узмоцненае адасабленне вызначаецца не толькі сэнсам, які ўкладваецца ў паведамленне, але і падмацоўваецца пэўнымі граматычнымі ўмовамі, што дае магчымасць больш дакладна дыферэнцыраваць гэту з'яву.

Літаратура

1. Бурак Л.І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы. Мн., 1980.
2. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мн., 1987.